

Vid ett perspektivs gränser

”Governmentality” och det historiska studiet av friheten

Johannes Fredriksson

Inledning – en kritisk analys av frihet

Utan tvekan är *frihet* en av vår tids högst uppskattade och mest spridda ideal. Trots att frihet inte alltid är okontroversiellt – djurens frihet och fri abort är exempel på detta – så är frihet ett tillstånd som förefaller vara både naturligt och önskvärt.

Frihet förespråkas följaktligen i allehanda sammanhang. I den politiska sfären talar vi om yttrandefrihet, mötesfrihet och fria val. Fri oberoende journalistik, konstnärens frihet, och den fria forskningen omhuldas inom kulturens område. I våra privata liv är frihet ett självklart ideal när det gäller arbete, kärlek, konsumtion och sexualitet. Så även inom det område som utgörs av utbildning och fostran. Frihet är utan tvekan ett centralt begrepp i allt från hemmets uppföstran till undervisning i grundskolan och lärarutbildningens utformning.

Frihetsbegreppets starka position i vårt samhälle kräver en kritisk analys. Under de senaste femton åren har också en rad utbildningshistoriska studier publicerats i ämnet.¹ Dessa har tagit sin utgångspunkt i en vidareutveckling av Michel Foucaults maktanalys, som går under beteckningen ”governmentality”, och problematiserar på olika sätt friheten och dess utövande ur ett maktperspektiv.²

¹ Utbildningshistoria betraktas här i bred bemärkelse som ”det historiska studiet av bildning, utbildning, undervisning, fostran och lärande”. Esbjörn Larsson, *Inventering av utbildningshistorisk forskning vid svenska lärosäten*, SEC Research Reports, Uppsala 2003, p. 7.

² För en översikt över denna forskning, se Colin Gordon, Peter Miller & Graham Burchell, *The Foucault effect. Studies in governmentality. With two lectures by and an interview with Michel Foucault*, London 1991, Thomas Osborne, Nikolas Rose & Andrew Barry, *Foucault and political reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government*, Harvester Wheatsheaf, London 1996, Nikolas Rose, *Powers of freedom. Reframing political thought*, UCL Press, Cambridge 1999, och Jonas Larsson, ”Ordalek och styrningskonst”, i *Historisk tidskrift*, 2005, vol. 3 och där anförd litteratur.

Denna utveckling har givetvis uppmärksammats och försök har gjorts att definiera vad det är som kännetecknar detta så kallade "styrningsperspektiv" på frihet som framträtt i den växande svenska och internationella litteraturen.³ Avsikten med denna artikel är att göra det motsatta. Med utgångspunkt från den svenska styrningslitteraturen är syftet att, genom en jämförelse med Foucaults maktbegrepp, försöka definiera några av begränsningarna hos begreppet "governmentality" och det styrningsperspektiv som det gett upphov till. Följaktligen, det är min förhoppning, kommer jag därmed att kunna visa på några möjligheter till att vidareutveckla styrningsperspektivets analys av frihet.

Foucaults maktbegrepp

Vid ett försök att karaktärisera radikaliteten och det särpräglade hos Foucaults maktbegrepp bör man sträva efter att undvika några av de återkommande definitionerna.⁴ Att Foucault hävdar att makt är en relation snarare än något som ägs, är en sådan.⁵ Problemet med denna definition är att den är allt för vid och att den därför inte kan fänga det särskilda med just Foucaults maktbegrepp. Makt är, vilken definition man än använder sig av, ett socialt fenomen och som sådant inbegriper det relationer mellan människor.

Att makt enligt Foucault är produktivt, snarare än begränsande och represivt, är även det ett påstående som är korrekt.⁶ Foucault tog tydligt avstånd från föreställningar om makt som något som endast ligger som en slags tyngd på människor och förhindrar dem från att vara det de egentligen är, och leva det liv som de egentligen vill leva. Men om detta vore kärnan i Foucaults maktbegrepp, så vore det inte särskilt radikalt, utan endast en enkel negation av tidigare föreställningar om makt som repression.

³ Se t.ex. Colin Gordon, "Governmental rationality. An introduction," i Gordon, Miller & Burchell, op. cit. 1991; Rose, op. cit. 1999; Mitchell Dean, *Governmentality. Power and rule in modern society*, Sage, London 1999. Svenska exempel utgörs av Kenneth Hultqvist och Kenneth Petersson, "Nutidshistoria. Några inledande utgångspunkter", i *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik. Texter om maktens mentaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*, Kenneth Hultqvist och Kenneth Petersson (red.), Stockholm 1995, och Larsson, op. cit. 2005.

⁴ Min tolkning av Foucaults maktbegrepp utgår framförallt från Foucaults artikel "The subject and power?", som utvecklar de sporadiska resonemang om makt som återfinns i *Övervakning och straff* och *Sexualitetens historia I*. Michel Foucault, "The subject and power", i James D Faubion (red.), *Essential works of Foucault, 1954–1984, Power*, New York 2000; Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Arkiv moderna klassiker, Lund 1987, Michel Foucault, Arkiv, 2002. Nikolas Rose tolkning av Foucaults maktbegrepp har också varit av stor betydelse, se Nikolas Rose, op. cit., 1999.

⁵ Se t.ex. Sophia Lövgren, *Att skapa ett framtidens folk. Governmentality och miljödiskurs i modern svensk bostadspolitik. Miljonprogramsområdet Navestad*, Linköping studies in arts and science, 259, Linköping 2002, p. 24 och där anförd litteratur.

⁶ Se t.ex. Michel Foucault, op. cit., 1987, p. 253.

Foucaults förslag om att man inom maktanalysens område, bör hugga huvudet av kungen, är en tredje tes med stor betydelse för hur makt bör studeras.⁷ Emellertid utgör den ingen självklar utgångspunkt för ett försök att fånga det radikala i Foucaults maktbegrepp. Detta eftersom nämnda tes innebär en utvidgning av ett traditionellt maktbegrepp, snarare än en radikal förändring av densamma.⁸

Poängen med Foucaults maktbegrepp, som jag tolkar det, är i stället något mycket mera grundläggande. Oavsett vilken ståndpunkt som man utifrån ett traditionellt maktbegrepp intar i de ovan ställda frågorna, så utgår man nämligen från samma grundläggande antagande. Oberoende om man antar att maktutövning är en relation eller något som ägs, något produktivt eller något repressivt, något som tillhör staten eller något samhälleligt, så antar man att det finns ett allmänt fenomen i samhället (makt) och att detta fenomen har antingen den eller den egenskapen. Man antar med andra ord att makten har en natur eller ett väsen.

Foucaults radikalitet består i att han överger denna föreställning, och därmed också själva ambitionen att definiera maktens natur. I stället väljer han att betrakta makt som om det endast vore frågan om enskilda fall av maktutövning.⁹ "Makt" betraktas därmed som endast en samlande beteckning för olika former av styrning, "the conduct of conducts", som kan beskrivas i termer av fostran, utbildning, terapeutiska insatser eller disciplinering.¹⁰

Denna i grunden nominalistiska och anti-essentialistiska hållning hindrar naturligtvis inte Foucault från att presentera teser om makt. Ett faktum som inte minst resonemanget ovan visar på. Det som kännetecknar dessa kommentarer, vilket skiljer dem från traditionella maktteoretikers utläggningar, är dock att de inte är djupsinniga filosofiska iakttagelser kring maktens väsen. I stället är de endast metodologiska utgångspunkter eller försiktighetsåtgärder för historiska undersökningar av hur makt utövas.¹¹

⁷ Se t.ex. Jonas Larsson, op. cit., 2005, p. 446, Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950*, Gidlund, Hedemora 1993, p. 296.

⁸ Michel Foucault, op. cit., 2000, pp. 122 f.

⁹ Ibid, p. 340.

¹⁰ Ibid., p. 341.

¹¹ Att Foucault hävdar att makt är maktutövning bör således inte förstås som en teoretisk tes om maktens natur – det vore motsägelsefullt – utan bör uppfattas som endast en rekommendation för en maktanalys. Michel Foucault, "Questions of method", i Gordon, Miller & Burchell, op. cit. 1991, pp. 73 f.; Michel Foucault, *Society must be defended. Lectures at the Collège de France, 1975–76*, New York 2003, p. 27; Thomas Flynn, "Foucault and historical nominalism", i Harold Allen Durfee & David F. T. Rodier (Red.), *Phenomenology and beyond. The self and its language*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1989, pp. 134 f.

En liberal styrningsrationalitet

I beskrivningen av maktutövningen i det moderna samhället följer styrningsperspektivet Foucaults maktanalys i spåren. Studiet av maktutövning vidgas från en traditionell statlig sfär till att även omfatta andra delar av samhället. Föreställningen om makten som repressiv överges också. I centrum för de teoretiska diskussionerna och de empiriska studierna placeras i stället en form av maktutövning – en liberal styrningsrationalitet – där individens frihet spelar en viktig roll.

Utifrån Isaiha Berlins numera klassiska distinktion mellan negativ och positiv frihet kan man hävda att denna styrningsrationalitet karaktäriseras av båda dessa former av frihet.¹² Styrningsrationaliteten utmärks av negativ frihet i den bemärkelsen att dess maktutövning är begränsad. Det finns, vilket det liberala styrets analytiker hävdar, en rädsla för att styra för mycket inom denna form av maktutövning. Kännetecknande för den liberala styrningsrationaliteten är också den framträdande plats som den ger åt den positiva friheten. Denna form av maktutövning ger nämligen den enskilde individen möjligheter att utöva sin frihet i en reglerad form. Både genom att utrusta individen med yttre möjligheter att utöva sin frihet, och med en inre förmåga att reglera sitt beteende på ett sådant sätt att individen kan leva ett fritt liv. Exempelvis kan detta bestå i att både skapa förutsättningar för en fri arbetsmarknad och att förse individen med sådana attityder och värderingar att denne kan hantera ett fritt arbetsliv.¹³

Internationellt har ett antal viktiga undersökningar behandlat hur man inom olika områden i samhället försöker fostra människor till självreglerande fria individer, samtidigt som man förser dem med en frihet att utöva. Skolan, familjen och staden är några av samhällets institutioner som undersökts närmare i tre uppmärksammade internationella studier.¹⁴ Inom svensk utbildningshistoria har undersökningar utifrån ett liknande perspektiv utförts inom en rad områden. Framförallt har dessa berört frihetens 1900-tals historia. Redogörelser har lämnats över den roll frihet och talet om frihet spelat i förskolans styrdokument, föreställningar om fritidsgården, fångvården och dess syn på fången, lokala beslutsfattareshar syn på folkbibliotekens funktion, sinnessjukvårdens utformning, bostadspolitik och stadsplanering. Undantaget är Frans Lundgren som i sin avhandling redogör

¹² Med denna distinktion ville Berlin skilja mellan en (negativ) frihet som innebär frihet *från* yttre påverkan, och en (positiv) frihet som bestod i den frihet *till* exempelvis utbildning eller hälsovård som förutsätter samhälleliga åtgärder. Isaiah Berlin, *Fyra essäer om frihet*, Stockholm 1984. Jfr Rose, op. cit. 1999, p. 67. Beskrivningen nedan av den liberala styrningsrationaliteten tar sin utgångspunkt i Rose, op. cit. 1995, och Larsson, op. cit. 2005.

¹³ Jfr Rose, op. cit. 1999, p. 65.

¹⁴ James Marshall, *Michel Foucault. Personal autonomy and education*, Philosophy and education, 7, Kluwer Academic, Dordrecht 1996; Jacques Donzelot, *The policing of families*, Johns Hopkins Univ. Press, London 1997; Patrick Joyce, *The rule of freedom. Liberalism and the modern city*, Verso, 2003.

för hur man vid mitten av 1800-talet genom cellfängelser, den uppsökande fattigvården och bildningscirkeln avsåg att skapa självreglerande medborgare.¹⁵

Styrningsperspektivets gränser

En jämförelse mellan Foucaults maktanalys och den svenska styrningslitteraturen ger, vilket vi sett, ett antal likheter vid handen. Dock finns det skillnader, vilka visar på vissa inskränkningar i styrningsperspektivets sätt att närma sig frihet i termer av makt.

Till viss del rör detta själva sättet att analysera frihet. En följd av Foucaults definition av makt som maktutövning är att den inte analyseras som om den hade en natur, utan att makt i stället analyseras som om den vore specifika och mer eller mindre unika fall av maktutövning. Karaktäristiskt för styrningsperspektivet är dock att man alltför sällan drar nytta av det faktum att frihet på samma sätt inte är ett universalium med allmänna egenskaper. Frihetens situationsbundna karaktär uppmärksammas därmed inte, vilket leder till att skillnader och likheter mellan friheten i förskolor, fritidshem och bibliotek inte är något som blir till föremål för en utbildningshistorisk analys.

En del av denna problematik består av ett ointresse för den praktiska frihetsutövningen.¹⁶ Till skillnad från Foucaults maktanalys som ställer frågor kring hur makten utövas, så intresserar sig styrningslitteraturen i högre grad för syften och föreställningar kring frihet i exempelvis förskola, sinnessjukvård och fritidshem. Fenomen som till sin natur är av en mera allmän och abstrakt natur än det praktiska frihetsutövandet, vilket följaktligen döljer snarare än framhäver frihetens situationsbundenhet.

Begreppet "självreglerande subjekt", som enligt perspektivets uttolkare är utmärkande för den liberala styrningsrationaliteten, torde också vara en del av

¹⁵ Kenneth Hultqvist, *Förskolebarnet. En konstruktion för gemenskapen och den individuella frigörelsen. En nutidshistorisk studie om makt och kunskap i bilden av barnet i statliga utredningar om förskolan*, Symposium, Stockholm 1990; Malin Rohlin, *Att styra i namn av barns fritid. En nutidshistoria om konstruktionen av dagens fritidshem i samordning med skolan*, Studies in educational sciences, 41, HLS., Stockholm 2001; Kenneth Petersson, *Fängelset och den liberala fantasin. En studie om rekonstruktionen av det moraliska subjektet inom svensk kriminalvård*, Rapport/Kriminalvårdens forskningskommitté, 10, Norrköping 2003; Bosse Jonsson, *Medborgaren och marknaden. Pedagogisk diskurs för folkbibliotek*, Linköping studies in education and psychology, 90, Institutionen för beteendevetenskap Univ., Linköping 2003; Mikael Eivergård, *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970*, Etnologiska skrifter, 30, Umeå 2003; Lövgren, op. cit. 2002; Mats Deland, *The social city. Middle-way approaches to housing and suburban governmentality in southern Stockholm 1900–1945*, Studier i stads- och kommunhistoria, 23, Institute of Urban History (Stads- och kommunhistoriska institutet), Stockholm 2001, och Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Gidlund, Hedemora 2003.

¹⁶ Jfr Larsson, op. cit. 2005, p. 448. Enligt Larsson brister styrningsperspektivet i det empiriska studiet av "faktisk" maktutövning.

det som hindrar detta perspektiv från att studera frihetens olika historiska former.¹⁷ Utifrån Foucaults maktbegrepp, som stipulerar att makt är olika former av styrning, står det klart att alla subjekt är självreglerande i någon mån. Både en asket och en playboy kan därmed sägas styra sig själv, trots att de gör det på olika sätt. Utifrån denna förståelse av makt blir därmed problemet med begreppet "självreglerande subjekt", vid sidan av att det har formen av en tautologi, att det döljer den mångfald av olika sätt på vilket människor reglerar sig själva, och därmed också skillnaden mellan olika sätt på vilket människor kan vara fria.

Skillnaderna mellan maktanalysen och styrningsperspektivet tar sig också uttryck i sättet som man närmar sig förklaringar. Eftersom makt i enlighet med Foucaults definition alltid är av en specifik historisk karaktär, så kräver maktutövningen också historiskt specifika förklaringar. Följaktligen kan varken makten i sig eller allmänna fenomen som exempelvis "borgarklassens intressen" duga som förklaringar.¹⁸

Karaktäristiskt för detta styrningsperspektiv är dock ett relativt ointresse för förklaringar överhuvudtaget.¹⁹ Trots att man placerar friheten i konkreta sammanhang lyser förklaringar, liknande de man kan återfinna i exempelvis Foucaults *Övervakning och straff*, med sin frånvaro. I stället får friheten i form av en liberal styrningsrationalitet själv stå som förklaring. Alternativt använder man sig av enkla och allmänna förklaringsmodeller där exempelvis det fria demokratiska samhället avspeglas i friheten inom en bestämd institution.²⁰

Avslutning – en frihetens mikrofysik

Under de senaste femton åren har en rad viktiga utbildningshistoriska studier publicerats som ur ett styrningsperspektiv analyserar friheten i det moderna samhället. I den här artikeln har jag, utifrån en definition av Foucaults maktbegrepp, visat på några av detta perspektivs begränsningar.

Till stor del handlar dessa om att perspektivet inte uppmärksammar frihetens unika former genom historien. Visst följer man Foucaults tankar om makt som något produktivt, snarare än förtryckande och hämmande, och kan därmed påvisa den betydelse som friheten erhållit i den maktutövning som försiggår i vårt samhälle. Men Foucaults grundläggande poäng, att makt endast kan existera som enskilda fall av maktutövning, tar man inte fasta på vilket innebär att

¹⁷ För olika formuleringar av begreppet se exempelvis Jonsson, op. cit. 2003, p. 31, Deland, op. cit. 2001, p. 42 och Petersson, op. cit. 2003, pp. 29 f.

¹⁸ Foucault, op. cit. 2003, pp. 31 f.; Foucault, op. cit. 1991, pp. 77 f.

¹⁹ Se Dean, op. cit. 1999, p. 28, Gordon, op. cit. 1991, p. 7, Larsson, op. cit. 2005, p. 448. Detta uttrycks explicit i t.ex. Lundgren, op. cit. 2003, p. 19, och Petersson, op. cit. 2003, p. 31.

²⁰ Se t.ex. Lövgren, op. cit. 2002, p. 31; Hultqvist, op. cit. 1990, p. 29; Eivergård, op. cit. 2003, p. 11; Petersson, op. cit. 2003, pp. 19, 23.

frihetens praktiska och alltid historiskt situerade karaktär inte uppmärksammas i tillräckligt hög grad.

Dessa begränsningar antyder dock att det går att vidga styrningsperspektivet och åstadkomma andra slags studier av friheten och dess historia. Jämförelsen mellan styrningsperspektivet och Foucaults maktbegrepp visar på möjligheten att analysera frihet på samma sätt som Foucault analyserade makt. På samma sätt som Foucault studerade makt som maktutövning, så skulle det också vara möjligt att studera frihet som frihetsutövning.

Detta sätt att använda sig av Foucaults maktbegrepp skulle innebära en förändring av styrningsperspektivets fokus. Perspektivet skulle inte längre belysa frihetens allmänna former i vårt moderna samhälle, utan uppmärksamheten skulle riktas mot de specifika sätt på vilket frihet definierats och utövats i samhällets olika verksamheter. Distinkt olika former av självreglerande subjekt – allt från den disciplinerade soldaten till det lekande förskolebarnet – skulle analyseras. Distinkt olika former av frihet skulle identifieras. Elevens frihet i skolan skulle jämföras med patientens frihet i sjukhuset och pensionärens frihet på åldersdomshemmet.

Större vikt skulle också läggas vid studiet av den praktiska frihetsutövningen. I stället för att exempelvis studera sättet som man ser på folkbiblioteken och dess uppgift, skulle man uppmärksamma hur bland annat individens rörelse- och valfrihet utformas praktiskt i folkbiblioteken genom diverse sätt att organisera lånesystem, rum, hyllor, soffor och läsplatser. En utformning som inte skulle stå för sig själv, eller förklaras av någon allmän struktur eller mekanism, utan i stället erhålla en likaledes historiskt specifik förklaring.

Vad styrningsperspektivets gränser visar är således möjligheten att överskrida dessa för att på så sätt åstadkomma en ny och annorlunda utbildningshistorisk analys av frihetens historia. En analys som uppmärksammar frihetens historiskt unika former, frågar sig hur frihet praktiskt utövas, och söker utföra specifika förklaringar till denna utövning. Vid perspektivets gränser ser vi med andra ord möjligheten till vad man skulle kunna kalla för en frihetens "mikrofysik".

